

מעמדה של האישה בעקבות מחקריו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן

יוסף ריבלין

א. מבוא; ב. הנישואין כשותפות; ג. גירושין ביוזמת האישה;
ד. מסורת ארץ-ישראל, אפתדא; ה. נוסח הכתובה הקראית; ו. מעמד
הנדוניה; ז. פסוקא דגיטא; ח. סיכום.

א. מבוא

פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן כותב: 'מן המקובלות שהכתובה היא התעודה החשובה ביותר למחקר הלכות האישות והנישואין ומעמד האישה בישראל...'¹ מחקר הכתובה ונוסחאותיה יכול לשפוך אור על חיי המשפחה ועל הזכויות והחובות ההדדיות של בני הזוג. נוסחת הכתובה יכולה להעיד על כוחה של האישה בהתוויית אופי חייהם המשותפים של בני הזוג וכן על כוחה להביא את הנישואין לידי סיום. התפיסה המקובלת בקרב החוקרים העוסקים בדיני הגירושין בישראל מדגישה דווקא את חוסר השוויון השרירותי בין האישה לבין האישה.² החשיפה למחקריו של פרידמן עשויה להשפיע על תפיסה זו. במאמרו הנזכר פרידמן מצביע על שתי נקודות מרכזיות בעניין זה שעולות מתוך חשיפת הכתובות הארץ ישראליות: א) יש בכתובות נוסחת תנאי

1 מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה, א (תש"ם), עמ' 57.
2 ראו למשל: ד' פלק, נשואין וגירושין: תקונים בדיני משפחה ביהדות אשכנז וצרפת, ירושלים תשכ"ב, עמ' 96-97; י' דוד, 'הגירושין בקרב היהודים על פי תעודות הגניזה ומקורות אחרים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תש"ס, עמ' א-ב; א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 398-402; א' וסטרייך, תמורות במעמד האשה: מסע בין מסורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 31-32. אני מודה לגב' אילת סגל על ריכוז המקורות.

המגדירה את הנישואין כ'שותפות', (ב) הכתובה מייפה את כוחה של האישה לפתוח בהליכי גירושין שבסופם אפשר שיכפו על בעלה לגרשה. ואלו דבריו:

בכמה מן הכתובות ישנם סימנים המראים פנים כאילו לפנינו חוזה בינו לבינה, ולא שטר חוב ממנו אליה בלבד, וכביכול, לפי סגנון הדברים, מעמדה הולך ומשתווה למעמדו. בולט כאן תנאי הגירושין ביזמתה... מאותו תנאי ראוי לציון המונח 'שותפות' המשמש למושג 'נישואין'. מוצאים אנו שביקש החתן את הכלה להיות לא רק אשתו ואם בניו כי אם חברתו ואשת בריתו.³

ב. הנישואין כשותפות

על המקור הקדום לנוסחת השותפות הצביע פרידמן במחקר אחר שבו התייחס לנאמר בספר הושע ב, יז: 'וענתה שמה'. בתשובה לדברי הבעל שאומר בשעת הנישואין: 'אשתי את', אומרת האישה: 'אישי אתה'.⁴ את ההדדיות הזאת מצאנו בשטרי נישואין מן המאה החמישית לפני הספירה שנמצאו במושבה היהודית ייב שבמצרים.⁵ שבע מאות שנים לאחר מכן אנו מוצאים בתלמוד הירושלמי את הניסוח הבא: 'אין הדא פלנית תסני להדין פלוני בעלה ולא תצבי בשותפותיה תהוי נסבה פלגות פרן'.⁶ [=אם זו פלונית תשנא את פלוני בעלה ולא תרצה בשותפותו, תיטול מחצית הכתובה].

ההיבט המעשי של השותפות הנזכרת מתבטא בראש ובראשונה בהרחבת החובות המוטלות על האישה. הכתובה שהייתה ידועה עד כה נוסדה על פי מנהג בבל והתאפיינה כשטר חד-צדדי מובהק שבו רק הבעל מתחייב כלפי אשתו. הכתובה לפי מנהג ארץ ישראל נושאת קווי אופי של הסכם דו-צדדי, הדדיות ושוויון. בנוסחה של זו נאמר לאחר התחייבויותיו של החתן: 'וכן הדה פלונית... שמעת וקבלת על נפשה דתהוי מוקרא ומיקרא ומשמש (!) ופלחה

3 פרידמן (לעיל הערה 1), עמ' 63.

4 מ"ע פרידמן, "וענתה שמה כימי נעוריה" (הושע ב, טז): "אישי אתה", בר-אילן, טז-יז (תשל"ט), עמ' 32-36.

5 M. A. Friedman, 'Termination of the Marriage upon the Wife's Request: A Palestinian *Ketubba* Stipulation,' *PAAJR*, 37 (1969), pp. 29-55.

6 ירושלמי, כתובות ז, ז, (לא ע"ג [מהדורת האקדמיה, עמ' 1991]).

קודם בעלה בטהרה כהלכת נשייה כשירתה ... בדכיו ובנקיו.⁷ כלומר: האישה אף היא מצדה מתחייבת להתנהג עם בעלה בטהרה, וכך בכתובה קראית מירושלים 1028: '... ותרצה להנשא לו ולהיות אשתו וחברתו בטהרה וקדושה ויראה ולשמע בקלו ולכבדו וליקררו ולעזרו ולעשות ב[ביתו כ] כל שבנות ישראל הכשרות עושות...'.⁸ השותפות הזו אף מתרחבת ומעניקה כוח רב לאישה. מעתה תוכל האישה גם לתבוע גירושין ואף ליזום אותם. פרידמן מעיר כי 'בולט כאן תנאי הגירושין ביוזמתה'.⁹ נוסחאות אחרות מאירות סוגיות תלמודיות באור חדש. בקטעים האלה נשמר לראשונה הנוסח השלם של תנאי 'אן שנא אן שנאת', שדן בגירושין ביוזמת האישה כנגד גירושין ביוזמת הבעל. כפי שידוע, אף זו מסורת עתיקה שחוזרת לפחות עד שטרי יב, ומופיעה במובאה קטועה בתלמוד הירושלמי.¹⁰

ג. גירושין ביוזמת האישה

המשנה אומרת שהאישה יוצאה לרצונה ושלא לרצונה ושהאיש אינו מוציא אלא לרצונו.¹¹ אי יכולתה של האישה ליזום גירושין מופיע בהרבה מקומות. האפשרות שמציע ר' אבין: 'מעיקא היא ליה הוא משבק לה'¹² [=מצערת היא אותו, והוא מגרשה] עדיין אינה ערובה להצלחה, כי 'אפשר דמשהי לה בגיטא'¹³ [=הוא ישתהה מלתת לה את הגט].

על רקע זה מעניין לראות את נוסח הכתובה מיב מהמאה החמישית לפני הספירה. נוסח מפורט זה מעמיד בשווה את האישה עם הבעל. בשלושה חוזי נישואין נשתמר התנאי שכל אחד הצדדים רשאי לסיים את הקשר הנישואין

7 נוסח כתובה בתוך דפי סידור, בספרית האוניברסיטה בקמברידג', אנגליה, CUL Or. 1080 דף א, ע"ב, אצל M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, I, Tel-Aviv and New York 1980-1981, p. 99.

8 כ"י בספרית האוניברסיטה בקמברידג', אנגליה, CUL Add. 3430 אצל מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), ב, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 556.

9 פרידמן (לעיל הערה 1), שם.

10 שם.

11 משנה, יבמות יד, א.

12 ירושלמי, כתובות ה, א (כט ע"ג [מהדורת האקדמיה, עמ' 1980]).

13 בבלי, גיטין מט ע"ב.

אם הוא שונא את הצד השני. כשם שהבעל יכול לומר: שנאתיך, לא תהיי לי לאישה, כך היא יכולה לומר: שנאתיך, לא אהיה אשתך.

כשבע מאות שנה לאחר מכן מוצאים אנו בתלמוד הירושלמי בשני מקומות הד לעניין זה. במקום אחד נאמר: "א"ר יוסה: אילין דכתבין 'אין שנא אין שנאת' תניי ממון ותניין קיים".¹⁴ כלומר אלה שכותבין את התנאי הזה בכתובותיהם, עושים זאת כתנאי שבממון והתנאי קיים. משפט זה רומז לנוסח תנאי שנאמר בו כי אם האיש ישנא את האישה הוא יוכל לגרשה, ואף אם היא תשנא אותו היא תוכל לדרוש גירושיין. הבסיס המשפטי לתוקף התנאי הוא הכלל שכל המתנה על מה שכתוב בתורה בדבר שבממון תנאו קיים.¹⁵ במקום אחר בירושלמי מופיעה המובאה שנוכרה לעיל: 'אין הדא פלנית תסני להדין פלוני בעלה ולא תצבי בשותפותיה תהוי נסבה פלגות פרן'.¹⁶ כלומר, אם האישה תשנא את פלוני בעלה ולא תרצה בשותפותו תיטול מחצית כתובתה.

מקור נוסף בירושלמי מעיד לכאורה על אפשרות של האישה לצאת מהנישואין נגד רצון בעלה. אם אישה מואסת בבעלה ורוצה להתגרש, והיא עומדת בשנאתה ארבעה שבועות, שוברת כתובתה ויוצאה. כלומר, היא מוחלת על דמי כתובתה ומתגרשת אף שלא מרצונה.¹⁷ בבבלי המסקנה אינה כל כך ברורה, ונחלקו בה המפרשים. לפי מסורת הגאונים מעכבים אותה י"ב חודש ללא מזונות מהבעל, ואם בתום התקופה היא עדיין עומדת בסירובה כופין את הבעל לגרשה.¹⁸ הרמב"ם פוסק: 'אם אמרה מאסתיהו ואיני יכולה להבעל לו מדעתי כופין אותו לשעתו לגרשה לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנא לה, ותצא בלא כתובה'.¹⁹ אך ראשונים אחרים, בעיקר ר"ת, טענו שאין כופין את הבעל לגרש, ושדברי התלמוד בעניין המורדת חלים רק כאשר הבעל מסכים לגרשה.²⁰

14 ירושלמי, כתובות ה, י (ל ע"ב [מהדורת האקדמיה, עמ' 985]).

15 בבלי, בבא מציעא צד ע"א.

16 ירושלמי, כתובות ז, ז (לא ע"ג [מהדורת האקדמיה, עמ' 991]).

17 ירושלמי, כתובות ה, י שם.

18 תשובות הגאונים, שערי צדק, חלק ד, שער ד, סימן טו.

19 משנה תורה, אישות יד, ח.

20 ספר הישר לרבנו תם, חלק השאלות והתשובות, סימן כד (ברלין תרנ"ח, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ה, עמ' 40).

בשנת 650-651 לסה"נ תיקנו בבבל תקנה חשובה לשיפור מעמד האישה, והיא תקנת המורדת. תקנה זו נהגה בקהילות ישראל במשך כמה מאות שנים. לפיה זכאית המורדת לקבל גט מייד. המאירי אכן קושר את התקנה לתנאי שמופיע בירושלמי, ואף מוסיף ואומר שבדומה לתנאי כתובה אחרים, גם תנאי זה הפך ל'תנאי בית דין', ואף אם אינו נכתב במפורש בכתובה הריהו תקף.²¹ יש אומנם להוסיף כי בסופו של דבר חדרה הוראתו של רבנו תם בעניין זה והשפיעה לא רק על חכמי אשכנז אלא גם על חכמי ספרד וכי נקבעה ההלכה שאין כופין על הבעל לגרשה.²²

במסמכי הגניזה אפשר למצוא תמיכה לשיטה הארץ-ישראלית שנדחתה. התנאי הנזכר המדבר על האפשרות שהאישה תיזום את גירושה מופיע בשבע כתובות ארץ ישראליות מתוך שמונה שבהן מופיעים כל תנאי הכתובה שהובאו במשנה במסכת כתובות [ד, ז-יב].

במסמך אחד נכתב:

ואשוון ואתקנון ביניהון הדין מרי סעיד חתנה והדה מליחה אנתתיה תנאי פרנה כדת משה ויהודאי דאן הדין סעיד חתנה יסני הדה מליחה ולא יתרעי ביה [=בה] ויבעי למפרוש מינה יהוי משלם לה כל מה דכתיב ומפרש בהדין שטר פרנה עד גומרה ואין תסני הדה מליחה להדין סעיד בעלה ותבעי למפוק מן ביתיה תהווי מאבדה ית כסף כתובתה ולא תהווי נסבה אלא מה דעלת מבית אבהתה בלחוד ונפקה על פם בית דינה ועל דעתיהון דמארינן רבנן.²³

הפסקה אינה מזכירה את המילה שותפות, אף שמשמעותה מהדהדת בבירור

21 בית הבחירה, כתובות י סג ע"א (מהדורת א' שרייבר, ירושלים תש"ו, עמ' 269-270); פרידמן (לעיל הערה 5), עמ' 34, הערה 29.

22 א' וסטריין, 'עלייתה ושחיקתה של עילת המורדת', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 123-147.

23 קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 24.68 פירושו: אם סעיד החתן ישנא את מליחה ולא ירצה בה, ישלם לה את כל הכתוב בכתובתה. ואם היא תשנא אותו תאבד את כסף כתובתה ותצא על פי בית הדין. עפ"י תרגומו של מ"ע פרידמן, 'גירושין ביזמת האשה בארץ ישראל, מצרים וצפון אפריקה על-פי תעודות הגניזה', ממזרח וממערב, ב (תש"ס), עמ' 21-22; וראו גם M. A. Friedman, 'Divorce upon the Wife's Demand as Reflected in Manuscripts from the Cairo Geniza', *Jewish Law Annual*, 4 (1981), pp. 103-126.

מבין השיטין. גם הביטוי גירושין אינו נזכר בנוסח התנאי, אך אין ספק שהמשמעות היא שמדובר בגירושין גמורים.

במסמך שני משנת 1023 נכתב:

ואתנן ביניהון על עסק שנתא ורחמתא וחייא ומיתותא אן הדן נתן חתנא ישנא להדה] רחל אנתתיה ולא ירצא בשותפתה שנאת מגן יהווי משלם לה כל מה ד[כתיב בהדן שטר] פרנא מן שלם ואן הדה רחל כלתא תשנא להדן נתן בעלה ולא תרצי בש[ותפתיה תהוה מאבד]ה מאוחר מהרה ותיסוב מה דאעלת ולא תהוה נפקא אלא על פי בית [דינא].²⁴

החלק הראשון נכתב כפי הנראה לשם האיזון, שהרי אין כול מניעה לבעל לגרש את אשתו. השוויון והכבוד ההדדי מתבטאים הן בתוכן הסעיף והן במונחים כמו שותפות. התנאי אומר אפוא שאם רחל תשנא את נתן בעלה ולא תרצה בשותפותו, היא תפסיד את חלק המאוחר של כתובתה. הנוהג בתקופה זו היה לחלק את תוספת הכתובה לשני חלקים. חלק קטן ניתן לאישה בסמוך לנישואיה, והוא נקרא 'מוקדם'. חלק גדול יותר נרשם בכתובה והוא עתיד להינתן לאישה עם שאר המרכיבים הממוניים של הכתובה. חלק זה נקרא 'מאוחר'.²⁵ ייתכן שמשפט הסיום רומז לנימוק שמביא הרא"ש לתקנת הגאונים: 'כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקעינהו רבנן... והסכימו דעתם להפקיע הקידושין כשתמרוד האש' על בעלה.²⁶

ד. מסורת ארץ-ישראל

השאלה הנשאלת היא כמובן מה היקף התופעה. מתוך כחמישים כתובות שנערכו לפי מסורת א"י, רק שבע כוללות את תנאי הגירושין ביוזמת האישה.

אפתדא

בשאלה שנשלחה לרמב"ם נזכר מוסד גירושין מיוחד שנקרא בערבית 'אפתדא': 'וכאשר ראה הבעל שפדתה עצמה במאוחרה ותבעה הגירושין, יצא

24 כ"י, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים JNUL 4 577/4.26.

25 ראו מ"ע פרידמן, 'חלוקת תוספת הכתובה ל"מוקדם" ו"מאוחר" בתעודות הגניזה', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג (תשל"ז), עמ' 377-387.

26 שו"ת הרא"ש כלל מג סימן ח.

מבלי להודיעה.²⁷ אישה שרצתה להיחלץ מנישואיה נגד רצון בעלה הייתה מצהירה שהיא מוחלת על תשלום המאחר.²⁸ ובכך הייתה פודה את עצמה מנישואיה. כתוצאה מכך היה בית הדין מחייב את בעלה לגרשה. שאלת התוקף ההלכתי של ההליך לא עלתה לפני הרמב"ם, אף לא השאלה אם הליך זה ראוי. נסיבות המקרה המתואר בשאלה זו היו שהבעל נסע למקום אחר, חלה שם ונפטר. אישה זו הייתה נשואה כבר בעבר ונתאלמנה. השואלים ביקשו תשובה לשני עניינים: 1. האם בנסיבות המקרה זכאית האישה לכתובתה, שהרי מבחינתה היא מחלה עליה. 2. האם היא רשאית להינשא בשלישית. בית הדין המקומי השיב בשלילה על שתי השאלות ולא קיבל את טענת האישה שמחילת הכתובה הייתה רק בתנאי שתקבל גט ושאינ המחילה חלה, שהרי בסופו של דבר היא לא התגרשה. כמו כן טען בית הדין שלא תוכל להינשא כי שם 'קטלנית' עליה. כלומר, בית הדין מכיר במפורש בהליך ה'אפתדא'. הרמב"ם בתשובתו התייחס במפורש רק לשאלת הנישואין, והתירם בהתאם לשיטתו בעניין הקטלנית. עם זאת, מכיוון שבשאלה הוצג דיון לעניין ה'אפתדא', ובית הדין התייחס לכך כהליך תקף, יש לשער שאם הליך ה'אפתדא' לא היה ראוי בעיני הרמב"ם, היה מתייחס לכך במפורש. גם בשאלה נוספת שנשאל הרמב"ם נזכר ההליך, אך אי אפשר להסיק מסקנה בדבר כפיית גט במקרה זה מכיוון שנסיונות המקרה היו שהבעל הוא זה שיזם את הגירושין.²⁹ אומנם בשאלה נוספת הציג הרמב"ם את הדברים הבאים: 'ודרך ההערמה לזאת האשה, אם דבריה דברי אמת, שתמרוד ותצא בלא מאחר, וכופין אותו אז לגרשה'. נוסח זה מזוהה עם הליך האפתדא.³⁰ מתוך שאלה שנשלחה לרבנו אברהם בן הרמב"ם נראה שההליך היה מקובל, ומתוך התייחסותו של המשיב נראה שהיה לו תוקף הלכתי. אף שגם

27 תשובות הרמב"ם, סימן טו (מהדורת "בלאו, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 22), בתרגום המהדיר. על מוסד האפתדא ראו M. A. Friedman, 'The Ransom-Divorce: Divorce Proceeding Initiated by the Wife in Mediaeval Jewish Practice', *Israel Oriental Studies*, 6 (1976), pp. 288-307.

28 ראו לעיל הערה 23.

29 תשובות הרמב"ם, סימן שפה (מהדורת בלאו [לעיל הערה 27], ב, עמ' 664).

30 תשובות הרמב"ם, סימן לד, (מהדורת בלאו [לעיל הערה 27], א, עמ' 53). וראו פרידמן (לעיל הערה 27), עמ' 301-302 והערה 50.

במקרה הנדון לכאורה נתן הבעל את הגט מרצונו, ושאלת כפיית הגט לא עמדה למבחן.³¹

כמה תעודות מהגניזה עוסקות אף הן בגירושין ביוזמת האישה. תחילתם בכך שהאישה מבקשת לפדות את עצמה בכך שהיא מוותרת על סכום המאוחר. לאחר מכן מחויב הבעל לתת לה גט.³² בתעודה אחת נאמר: 'ואפתדאת מן מוכרהא ואוגב עליה בית דין גט', כלומר: פדתה עצמה בסכום המאוחר, ובית הדין חייב אותו לתת לה גט.³³

מה המקור לגירושי האפתדא? פרופ' בלאו קשר זאת למוסד המוסלמי כ'ולע, או מפאדאה, אשר בו פודה האישה את עצמה מנישואיה.³⁴ מנהג זה ידוע ממקורות ערביים טרום-אסלאמיים ונזכר כבר בקוראן.³⁵ אומנם, בניגוד ללשון אפתדא שבקוראן, המוסלמים קראו לו כ'ולע, מונח שלדעת בלאו קשור לחליצה.

פרידמן טוען: 'קשה לקבל דעה זו שנוהג האפתדא המביא לידי הפקעת הנישואין ביזמת האשה, עניין שהוא חמור כל-כך בדינינו, שאלוהו היהודים מן האיסלאם, בלי להשאיר בספרותנו זכר כלשהו על מקורו הזר'.³⁶ ולכן לדעתו: 'אין לפנינו אלא המוסד היהודי העתיק של גירושין ביוזמת האשה, הידוע מתנאי הכתובה בארץ ישראל ומדיני המורדת'. ועל השימוש היהודי בפועל 'אפתדא' לעניין זה מוסיף פרידמן: 'טבעי הדבר שהיהודים הדוברים ערבית יכנו את הנוהג היהודי במלה ערבית שנלקחה מהאסלאם אבל אין מכאן כל ראייה על שאילת המוסד עצמו'.³⁷

31 שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם, סימן קו (מהדורת א' פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ז, עמ' 175-190.

32 פרידמן (לעיל הערה 27). אף שהוויתור מתייחס באופן מפורש רק לסכום המאוחר של כתובה, למעשה היא ויתרה על זכויות כספיות נוספות כדי להחיש את הגירושין, שם, עמ' 298.

33 התעודה היא מספרית האוניברסיטה בקמברידג', אנגליה CUL Or 1080 J 141 המקור והתרגום לאנגלית אצל פרידמן (לעיל הערה 28), עמ' 303-306. תעודה נוספת מקמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NSJ59 קטועה ומזכירה אף היא את האפתדא.

34 תשובות הרמב"ם (לעיל הערה 27), א, עמ' 22 הערה 1.

35 סורה ב, עמ' 229.

36 פרידמן, גירושין ביזמת האישה (לעיל הערה 23), עמ' 22.

37 שם, עמ' 22-23; הנ"ל (לעיל הערה 27), עמ' 301-303.

גם בצפון אפריקה יש רמזים על השיטה הארץ-ישראלית הדחוויה. בסידור של ר' שלמה ב"ר נתן סג'למאסה מהמאה השתים-עשרה, חלק הדינים, דיני אישות, נכתב: 'ודע כי אם תשנא האשה את בעלה ותדרוש להתגרש ממנו בלי עילה המחייבת כך, אין הבעל חייב לשלם לה כלום מכסף הכתובה המאוחר'.³⁸ בתשובת גאונים נידונה שאלה של כפיית גירושין על נער. כאשר טענו בפני אבי הנערה כי לפי דיננו אין האיש מוציא אלא לרצונו, התריס זה האחרון: 'הרי המסורת של קירואן היא ההיפך מזה', ואז השיבו לו שאין זו השיטה הנוהגת אצל הדיין הנוכחי.³⁹

ה. נוסח הכתובה הקראית

במחקרה על הכתובות הקראיות⁴⁰ מצאה יהודית אולשובי-שלנגר דמיון בין הכתובות הקראיות לנוסחאות הבבליות. המחברת שוללת אפוא כל השפעה ארץ-ישראלית על הכתובה הקראית. לדעתה, אם קיימת קירבה מסוימת בין הנוסחאות הקראיות והארץ-ישראליות, מקורה בשטרי נישואין מוסלמיים. פרידמן חולק על ממצאי מחקרה, וסובר שיש דמיון מובהק בכמה נקודות בין הכתובות הקראיות לאלה הישראליות דווקא.⁴¹

גויטיין מצא דמיון בנוסחת החיבה והיחס הראוי בין בעל ואשתו בין הכתובות הקראיות לבין שטר הנישואין המוסלמי.⁴² אולשובי-שלנגר מחזקת את ההשוואה בראיות משלה,⁴³ אבל פרידמן שואל: 'כיצד עלינו להסביר את הדמיון המובהק הבלעדי, בתוכן ובלשון, בין נוסחת חובות הכלה בכתובות

38 פרידמן, גירושין ביזמת האישה (לעיל הערה 23) עמ' 24.

39 פרידמן, גירושין ביזמת האישה (לעיל הערה 23), עמ' 23-24.

40 " אולשובי-שלנגר, 'הכתובות הקראיות מן הגניזה, מקורה של המסורת המשפטית קראית', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 144-127; J. Olszowy-Schlanger, *Karaite ; Marriage Documents from the Cairo Geniza – Legal Tradition and Community Life in Mediaeval Egypt and Palestine*, Leiden-New York-Köln 1988. וראו שם עמ' 263-271.

41 מ"ע פרידמן, 'על יחס הכתובות הקראיות לכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 145-157.

42 גויטיין, חברה, ג, עמ' 50 ואילך.

43 אולשובי-שלנגר (לעיל הערה 40), עמ' 140-141.

לפי מנהג בני ארץ-ישראל לבין נוסחה זו בכתובות הקראיות, שבשתייהן היא מקבלת על עצמה לייקר ולכבד את בעלה, לשמשו או לעשות בביתו, בטהרה (וקדושה), כשם שעושות בנות ישראל הכשרות ביחסן לבעליהן, דברים שאינם נזכרים כלל בשטר-הנישואין המוסלמי? לאור זאת הוא מגיע למסקנה שהפסקה הזאת מהווה דוגמה לכך שנוסח הכתובה הארץ-ישראלית שימש מקור לנוסח הכתובה הקראית.⁴⁴

בדיון בסוגיה זו משלב פרופ' פרידמן מספר מרכיבים המאפיינים את כתיבתו המדעית. הראשון ביניהם הוא ביקורת עצמית. מרכיב נוסף הוא העימות הענייני עם הצעותיו של חוקר אחר, תוך מתן כבוד מרבי לחוקר, והמרכיב החשוב הוא הצעת התשתית המחקרית התומכת באופן חד-משמעי בהצעתו שלו.

כאמור, הדיון עוסק בשאלה האם נוסחת חובות האישה בכתובות לפי מנהג ארץ-ישראל משקפות העתקה מחוזה הנישואין המוסלמי. בפתח הדיון מתייחס פרידמן בכבוד רב להצעה זו. ואלו דבריו: 'אין לפסול מתחילה השערה זו מכול וכול... בחקר מנהגים ולשונות משפטיות בחברות שונות, רב הסתום על המפורש, וקשה להסיק מסקנות ברורות בדבר שיכול להיות פועל יוצא של שאילה מקבוצה לקבוצה או התפתחות מקבילה מתוך רקע משותף'.⁴⁵

פרידמן נחרץ בדעתו שאין הדבר כן. הוא מתמודד עם הצעת הנגד של ד"ר אולשובי-שלנגר:

במקרה זה, אומר אני, אין אנו זקוקים לא לדיון חדש ולא לשום השערות והנחות. מוצאים אנו תשובה מדויקת לשאלת התלות הנזכרת... בכתובה מאנטינואופוליס שבמצרים, משנת 417, שראתה אור בשנת 1986, ושחלקים ניכרים מנוסחה דומים לכתובות של בני ארץ-ישראל ששרדו בגניזה. אף-על-פי שהפפירוס ניזוק קשות, נמצאת בכתובה זו, לדעתי, עדות ברורה וחד-משמעית לנוסחת חובות האישה, והיא תואמת את הנוסחה בכתובות הארץ-ישראליות....⁴⁶

44 פרידמן (לעיל הערה 41), עמ' 149.

45 פרידמן, שם, עמ' 150.

46 שם.

מכאן עובר פרידמן לביקורת עצמית: 'יש מקום לטוען לטוען, שכותב הטורים הללו נוגע בדבר. כיוון שהוא פענח את הנוסחה בפפירוס הניזוק, צירף קטע לקטע והשלימה, והוא שמקודם לכן הציג שהקראים העתיקו את הנוסחה מן הרבנים בני ארץ-ישראל, הרי אדם קרוב אצל עצמו, ושורת הדין מתקלקלת בדבריו'.⁴⁷

ואכן החוקרת כותבת על הצעתו של פרידמן: 'כתב היד לא נשתמר במקום הזה, ולא ניתן לראות ולו רק מילה אחת מן השורה הזאת'.⁴⁸ כאן טורח פרידמן ומציג שוב את מה שיש בכתב היד ואת מה שאין בו, מראה בכירור שהנוסחה אכן עוסקת בחובות האישה, ומוביל למסקנה: 'מוכח עכשיו שלנוסחת חובות האישה שורשים קדומים בכתובה לפי מנהג בני ארץ-ישראל, מן התקופה הביזאנטית, מאות שנים לפני שבאו לעולם האסלאם והקראות. לפנינו אם כן, ראייה חותכת, שאין אחריה כלום... שהקראים העתיקו נוסחה זו מן הרבנים בני ארץ-ישראל לאחר שעלו לשם'.⁴⁹

ו. מעמד הנדוניה

במסמכי הגניזה שהובאו לעיל ראינו שבצד האזכור של עסק השנאה והאהבה הרומוז ליכולת המוקנית לכל אחד מהצדדים להעלות את דרישת הגירושין, מוזכר גם עסק החיים והמוות.⁵⁰ ביטוי זה רומז לתנאי החזרת הנדוניה לבית אבי האישה אם נפטרה ללא ילדים. תנאי זה ידוע בשמו 'תנאי העקרה'.⁵¹ גם באשר לתנאי זה סובר פרידמן שיש מקום להשערה שהכתובות הקראיות נטלו את התנאי מארץ ישראל ולא מבבל. המקור הקדום ביותר הוא בירושלמי: 'אמר ר' יוסי: ואילין דכתבין "אין מיתת דלא בנין יהא מדלה חזר לבית אביה", תנאי ממון הוא וקיים'.⁵² תנאי זה נזכר במקורות הלכתיים ארץ-ישראלים בתר תלמודיים. אף שיש במקורות המאוחרים שינויי נוסח, אין

47 ש.ם.

48 אולשובי-שלנגר (לעיל הערה 40), עמ' 210.

49 פרידמן (לעיל הערה 41), עמ' 151.

50 בתעודה המובאת לעיל, בסמוך להערה 23.

51 ראו: פרידמן (לעיל הערה 7), עמ' 312-346.

52 כתובות ט א, (לג ע"א [מהדורת האקדמיה, עמ' 1998]).

לקבל את עמדת רי"ן אפשטיין שהתנאי הנזכר בירושלמי מקורו בבבל בהסתמכו על פפירוס יב שבמצרים.⁵³ אסף כבר טען שסברה זו אינה מתקבלת על הדעת כי אין לתנאי זכר לא בתלמוד הבבלי ולא בחיבורי ההלכה של גאוני בבל ועוד.⁵⁴ פרידמן מחזק את דברי אסף באמצעות ממצאים שהתגלו לאחר פרסום דבריו. הממצאים הם לפי מסורת בבליית ואינם מזכירים תנאי זה. כתובות שנכתבו בפוסטטאט לפי מנהג בני בבל והזכירו את התנאי הנדון, ייחסוהו למנהג ארץ-ישראל.⁵⁵

ובאשר למעמד האישה, יש לזכור שמשמעותו של תנאי זה הוא כרסום בזכות הירושה של הבעל. תופעה זו של אזכור התנאי הלכה והתרחבה. כך מוצאים אנו בתשובות הרמב"ם גוונים שונים של התנאי, כגון: 'במדינה שמתנים בה שכל אשה שתמות בלי ולד יחזרו חצי נכסיה לבית אביה'.⁵⁶ או: 'ראובן אשר כתב על עצמו בכתובת אשתו שאם תמות בלא בנים יחזור חצי הנדוניה אל בית נשא'.⁵⁷ תנאי זה השפיע כפי הנראה על התקנות הדומות שנעשו באשכנז על ידי רבנו תם וראשי קהילות שו"ם, ועל ראשי קהילות בספרד ובצפון אפריקה.⁵⁸

ז. פסוקא דגיטא

באחת הסוגיות העוסקות בגירושין ביוזמת האישה הזכיר פרידמן את המונח 'פסוקא דגיטא' המהווה שלב בהליך הגירושין.⁵⁹ קשה לעמוד בכירור על משמעות המלה 'פסק' בהקשר זה, מכל מקום מדובר בהליך רשמי ומוגדר

- J. N. Epstein, 'Notizen zu den judisch-aramaischen Papyri von Assuan', 53
; *Jahrbuch der Judisch-literarischen Gesellschaft*, 4 (1908), pp. 371-373
פרידמן (לעיל הערה 7), עמ' 154.
- 54 ש' אסף, 'התקנות והמנהגים השונים בירושת הבעל את אשתו', מדעי היהדות, א,
ירושלים תרפ"ו, עמ' 82.
- 55 פרידמן, (לעיל הערה 7), עמ' 154.
- 56 תשובות הרמב"ם, סימן שער (מהדורת בלאו [לעיל הערה 27], ב, עמ' 656).
- 57 שם, סימן נה (מהדורת בלאו [לעיל הערה 27], א, עמ' 90). וראו: י' ריבלין, הירושה
והצוואה במשפט העברי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 91.
- 58 ראו בהרחבה: ריבלין, שם, עמ' 96-102.
- 59 פרידמן (לעיל הערה 5), עמ' 47.

שמתקיים קודם למתן הגט, והוא כולל בתוכו קריאת פסוקים על ידי הבעל. כלומר, מדובר ב'סדר הקראת נוסח' הנעשה על ידי הבעל קודם לביצוע הגירושין עצמם. תוכן הפסוקים כולל שלושה עניינים, ובשל חשיבותם נקבע להם נוסח קבוע. הנוסח הקבוע שגובש נכתב על ידי הסופר, ונוסחת פסוקא דגיטא שולבה בחלק מספרי שטרות. כך למשל בספר האסופות המיוחס לתלמידו של ר' אלעזר בעל ספר הרוקח מופיעה הנוסחה דלהלן:

פסוקא דגיטא ותנאי כל מודעי ותנאי דמסירין לי אנא פל' ב"ר פל' וכל שום וחניכה דאית לי על גיטא דפלנית בת פל' וכל שום וחניכה דאית לה בטילין ומבוטלין בכל לישני דאמור רבנן דבטלי בהון מודעי ותנאי את פל' ב"ר פל' הוי ספרא וסהדא ותהוי [בגליון: ידך] כידאי וכתוב גיטא וחתיים עליה מיני דילי פל' ב"ר פל' וכל שום דאית לי וכל שום דאית לה ואית לך רשותא למיכתב מן הדין ועד כמה גיטי עד דמטי גיטא לידה דתישרי ביה לכל גבר ואנת פל' ב"ר פל' הוי סהדא ותהוי ידך כידאי ואית לך רשותא לשוויי שליחא ושליחא דשליחא עד כמה שלוחי עד דמטא גיטא לידה דפלנית בת ר' פל' דתישרי ביה לכל גבר.⁶⁰

הנוסחה שלפנינו כוללת את העניינים הבאים, בסדר הזה: (א) ביטול מודעה; (ב) מתן הרשאה לכתיבת גט; (ג) מתן הרשאה לשליחות גט. 'פסוקא דגיטא' נזכר במספר מקורות מתקופת הגאונים.⁶¹ אפשר שמדובר בתקנה חדשה שנוצרה בתקופת הגאונים, כפי שעולה מדברי רב האי גאון: 'ולפיכך תיקנו חכמים להקראת את האיש ביטול מודעין ונתנית רשות לסופר

60 כתב יד ספר האסופות, שייך לאוסף מונטיפיורי בלונדון. האוסף היה מצוי בספריית London School of Jewish Studies (לשעבר Jews College). לאחרונה הוא הוצא משם, וחלקים ממנו נמכרו לידיים פרטיות. בקטלוג הירושפלד מספרו של ספר האסופות הוא 134. ראו: H. Hirschfeld, *Descriptive Catalogue of the Hebrew MSS. of the Montefiore Library*, London 1904. והשוו לקטלוג של האלברשטאם: שז"ח הלבשרטאם, קהלת שלמה, וינה תר"ץ. בקטלוג של הירושפלד הוא מיוחס לר' אליהו בן ר' יצחק קרקשוני, אך יש בו הפניה גם לדעות חולקות.

61 הלכות גדולות, הלכות גיטין, סימן לט (מהדורת מכון ירושלים, תשנ"ב, עמ' תט; מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תש"ם, עמ' 162); הלכות כתובות, סימן לו, (מהדורת מכון ירושלים, עמ' שעד; מהדורת הילדסהיימר, עמ' 250); אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות, סימן תעה, עמ' 190-191; תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ג, שער ב, סימן ט, י; תשובות הגאונים, אסף (תרפ"ז) סימן נז.

ולעדים וכו'".⁶² כל המרכיבים של הנוסחה ידועים לנו כבר מתקופת התלמוד. חלק מהם בוודאי בוצעו בפועל כחלק מהליך שגרתי של מתן גט. השאלה היא מה הוא הרקע ליצירת תקנה חדשה שהנוסח יהא נקרא על ידי הבעל כהליך לפני נתינת הגט.

במחקר אחר הראיתי שנוסחת 'פסוקא דגיטא' נקשרה בדרך כלל לאירוע של כפיית גט על הבעל לפי דרישת האישה.⁶³ סביר להניח שכאשר מדובר בגירושין שנכפו על הבעל הוא ינסה להערים קשיים על בית הדין. נוסחה זו, שבה מייפה הבעל את כוח הסופר לכתוב כמה גיטין ואת השליח ובית הדין למנות מספר שלוחים, הייתה יכולה להקל על הליך הגירושין בנסיבות האלה.

אלא שהשערה זו מעלה שאלה נוספת שיש להתמודד עמה. הרי מרכיבי התקנה היו ידועים כבר מימי התלמוד, כמו כן גירושין כפויים נזכרו כבר במשנה, אם כן מה היה הצורך הדחוף ליצור את תקנת הקראת הנוסח דווקא בתקופה שנוצרה? במחקר הנזכר הצעתי לראות בתקנת המורדת גורם לריבוי גירושין כפויים, וטענתי שתופעה זו היא שדחקה את השעה ליצירת התקנה של 'פסוקא דגיטא'.⁶⁴ מדובר למעשה במהפכה אדירה, שהרי בכפיית גט במקרים שלא קיבלו את הסכמת התלמוד קיים חשש של גט מעושה שלא כדין, שתוצאתו היא ממזרות.⁶⁵ על גודל המהפכה אפשר ללמוד מהניסוח החריף של רבנו תם כנגד התקנה: 'חלילה לרבנו להרבות ממזרים בישראל'.⁶⁶ השטר 'פסוקא דגיטא' אינו שכיח בספרות ההלכה. הוא מופיע במספר מקורות מתקופת הגאונים וכן בכמה קטעי גניזה ובמקורות ספורים ביותר מתקופת הראשונים שמביאים את דברי בעל הלכות גדולות. בכל שאר מקורות הראשונים ובכל ספרות האחרונים הוא אינו מופיע כלל. אם נכונה ההשערה שפסק הגט קשור באופן כלשהו לכפיית הגט בעניין המורדת, סביר שהוא ילך וייעלם במקביל למאבק שנוצר כנגד תקנת גאונים זו. בתקופת הראשונים נשמעו קולות רבים כנגד הפעלת התקנה. חלק מחכמי אשכנז הלך בעקבות

62 ש' אסף, 'ספר השטרות לרב האי גאון', מוסף תרביץ א, ג (תר"ץ), עמ' 9.

63 י' ריבלין, 'פסוקא דגיטא וביטול מודעא', סידרא, בדפוס.

64 ראו שם.

65 משנה, גיטין ט, ח.

66 ספר הישר לרבנו תם, שם.

מעמדה של האישה בעקבות מחקריו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן

רבנו תם ודחה את תקנת המורדת.⁶⁷ אף בקהילות ספרד החלה מגמה של שלילת התקנה, עד שבסופו של תהליך תמכו כמעט כל חכמי ספרד בגישה השוללת.⁶⁸ יוצא אפוא שבמהלך תקופת הראשונים ובוודאי בתקופת האחרונים אין תופעה רחבה של גירושין כפויים מעבר למה שאישרו חכמי התלמוד. אם כך לכאורה אין כבר צורך בהליך של 'פסוקא דגיטא'.

ח. סיכום

המאמר שלפנינו דן במעמדה של האישה כפי שעולה מתוך מחקריו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן. נידונו סוגיות של נוסח הכתובה הארץ-ישראלית שבו יש מידה של שוויון ויחס של שותפות בחובות ההדדיות של בני הזוג. כמו כן עסק פרופ' פרידמן בזכותה של האישה לדרוש גירושין. זכות זו נזכרת במסמכי נישואין מן המאה החמישית לפני הספירה שנערכו במושבה יב שבמצרים. כשבע מאות שנים מאוחר יותר מוצאים אנו הד לכך בסוגית התלמוד הירושלמי. הדיון בזכות מיוחדת זו של האישה נושק לסוגיות נוספות שמבטאות את התחזקות מעמד האישה. תקנת הגאונים בעניין המורדת מעצימה את כוחה של האישה לדרוש גירושין אף כנגד רצונו של בעלה. במאמר זה הצעתי לראות בתקנת פסוקא דגיטא קשר למציאות שנוצרה בעקבות תקנת המורדת.

67 על הקשר בין תקנת המורדת ושטר מתנה לחוד, ראו: 'ריבלין, 'שטר "מתנה לחוד"', אסופות, יא (תשנ"ה), עמ' קפא-קסז.

68 על ההתנגדות הגוברת לתקנת המורדת גם בקרב חכמי ספרד, ראו: וסטרייך (לעיל הערה 2).